

NÜŞABƏ İSGƏNDƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: isgenderov_ramiz@mail.ru

MƏTNİN TƏŞKİLİNDƏ TƏKRARLARIN İSTİFADƏSİ

(Ernest Heminqueyin "Qoca və dəniz" hekayəsi üzrə)

Məqalədə E.Heminqueyin "Qoca və dəniz" hekayəsi əsasında təkrarların motivəratına xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Həcmi-pragmatik hissələrin bütünlümi mətnin hissələrində fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin təkrarlanması həmin hissələr arasında əlaqələrin mövcudluğunu təsdiq edir. Eyni zamanda müxtəlif hissələrdə qeyd olunan təkrarlar mətnin semantik seqmentlərinin bağlılığını göstərir. Yüksək istismar nəzitiyio malik leksik təkrarlar həddi əsərdə açar sözlər funksiyasını yerinə yetirir. Fonetik təkrarlar poetik mənlərdə daha çox qeyd olunur.

Açar sözlər: mətn, təkrar, fonetik təkrar, leksik təkrar, sintaktik təkrar, semantik təkrar.

Dil və nitq materialının müxtəlif seqmentləri, hissələri arasında əlaqə məzmun və formal, yaxud məzmun və məntiqi ola bilər. Eyni mətnin iki hissəsini bir-biri ilə müqayisəsi aparılanda bu hissələrin birində olan element və komponentlərin digərində mövcudluğu onlar arasında, daha dəqiq desək, bu eyni mətnin iki hissəsinin bir-biri ilə müəyyən əlaqəsinin varlığını fikrini irəli sürməyə əsas verir. Ənənəvi sintaksis mövqeyindən yanaşanda mətnin böyük dil vahidləri cümlələrdir. Dil materialı kimi bütün mətni cümlələrə ayırmaq olar və cümlələrin bir-biri ilə müqayisəsini də aparmaq olar. Məqsəd yuxarıda qeyd olunan müqayisə üçün hansı hissənin götürülməsini daqiqləşdirmək məqsədi daşıyır. Yəni biz mətnin hansı hissələrini müqayisə edib onlar arasında əlaqəni tapacağımızı müəyyənləşdirmək istəyirik. Minimal hissə olaraq üç cümləni də götürürük. Tədqiq olunan mətdəki bütün cümlələri ayırmaq, bu cümlələrin sayını tapmaq mətnin həcmindən asılıdır. Mətn nə qədər böyük olarsa, şübhəsiz ki, onun tərkibindəki cümlələrin sayı çox olacaqdır və bu zaman birinci cümlənin bütün digər cümlələrlə, sonra ikinci cümlənin bütün digər cümlələrlə müqayisə ardıcılığı əsas götürülərsə, buranda böyük sayda müqayisə vahidi toplanır. Qeyd olunanları E.Heminqueyin "Qoca və dəniz" hekayəsinin bir neçə abzası üzrə nəzərdən keçirək. Hekayənin birinci abzası 5, ikinci abzası 5, üçüncü 1, dördüncü 3, beşinci 1, altıncı 3, yeddinci 1 cümlədən ibarətdir. Birinci abzasın birinci cümləsini qalan 4 cümlə, 2-ci cümləsini qalan 3, III cümləsini qalan 2, IV cümləsini sonuncu 5-ci cümlə ilə müqayisə etsək, birinci abzas üçün ümumi müqayisələrin sayı 10 (4+3+2+1) olacaqdır. İkinci abzas da 5 cümlədən ibarət olduğundan burada da müqayisələrin sayı 10 təşkil edir. İki abzas (I və II) üçün belə müqayisələrin miqdarı 50-yə bərabər olacaqdır. Ümumiyyətlə, cümlələrin sayı artıqca müqayisələrin sayı da artır.

Hər bir cümlə müəyyən miqdarda söz və işarədən ibarət olur. Birinci abzasın beş cümləsi üçün həmin statistik məlumatlar cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, birinci abzasda ən çox sözdən ibarət olan cümlə 3-cü cümlədir. Bu cümlədə sözlərin sayı 49-a bərabərdir. Ən az söz 11 cümlədə olub 11 təşkil

edir. Mətn vahidlərində təkrarların qeyd alınması üçün birinci cümlənin birinci sözü müqayisə vahidi olaraq götürülür və digər cümlələrdə axtarılır. Həmin vahidin hansı hissəsində olmasına əsasən, onun təkrarlanması qeyd alınır.

	I cümlə	II cümlə	III cümlə	IV cümlə	V cümlə
söz	26	11	49	45	17
işarə	100	37	207	168	78

Ernest Hemenqueyin "Qoca və dəniz" hekayəsinin I-ci və ikinci abzaslarının mətnləri aşağıdakı kimidir. Tədqiqatın sonrakı hissəsi üçün əhəmiyyətli olduğundan abzas daxilindəki cümlələr ardıcıl nömrələnmişdir.

1. He was an **old man** who **fished** alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a **fish**. 2. In the first forty days a boy had been with him. 3. But after forty days without a **fish** the boy's parents had told him that the **old man** was now definitely and finally **salao**, which is the worst form of unlucky, and the boy had gone at their orders in another boat which caught three good **fish** the first week. 4. It made the boy sad to see the **old man** come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. 5. The sail was patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat.

1. The **old man** was thin and gaunt with deep wrinkles in the back of his neck. 2. The brown blotches of the benevolent skin cancer the sun brings from his reflection on the tropic sea were on his cheeks. 3. The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased scars from handling heavy **fish** on the cords. 4. But none of these scars were fresh. 5. They were as **old** as erosions in a **fishless** desert [1].

Abzas "He" şəxs əvəzliyi ilə başlanır. Mətnin təşkilində mühüm rol oynayan əvəzlilik cümlələrin və mürəkkəb sintaktik vahidlərin əlaqələnməsində iştirak edir. Əvəzlilik isim, sifət, say və zarf əvəz edə bilər. Mətdə onun konkret olaraq hansı nitq hissəsini əvəz etməsinin daqiqləşdirmək lazımı gəlir. Çünki bir əvəzlilik kontekstdən asılı olaraq müxtəlif denotatları əvəzedici kimi çıxış etmək imkanına malikdir. Mətdə istifadə edilmiş "he" əvəzliyinin ümumi sayının neçə olduğunu tapmaq və ya bilmək bu əvəzliyin hansı adı əvəz etməsi barədə məlumat verir. Eyni zamanda müqayisənin mətnin hissələrində əlaqələnməsi ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, onda koməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin də statistik göstəricilərinin hələlik diqqətdən kənarında qoymaq olar. Belə olan halda mətdəki cümlələrdə təkrarlanmağa görə yoxlanmaq üçün birinci cümlədən "fish" və "skiff" sözlərini seçmək olar. *Fish* sözü birinci mürəkkəb cümlədə iki dəfə təkrarlanır. Lakin bu söz ingilis dilində leksik-qrammatik polisemantik olduğundan bir dəfə "balıq" və bir dəfə "balıq tutmaq" mənasında istifadə edilmişdir.

Semantik yüklü malik leksələrin assosiativ zəmində başqa leksələrlə müəyyən məntiqi əlaqələrə malik olur. Bu baxımdan "balıq" sözü "su", "çay", "dəniz", "ocean", "balıqçı" və s. sözlərlə əlaqəyə malikdir. Assosiativ əlaqə hekayənin adındakı "dəniz" sözünü yada salır.

Leksik təkrarlar cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində qeyd alınır. Şübhəsiz ki, leksik təkrarların mətnin semantik seqmentlərində fərqli şəkildə paylanır. Qeyd olunduğu kimi "Fish" sözü birinci cümlədə iki dəfə qeydə alınır, həmin sözün assosiativ zəmində hekayənin adındakı "dəniz" sözü isə semantik əlaqəsi də təsdiqləyən tapır.

Təkrarlar poetik mətdə özünəməxsus rol oynayır. "Təkrar obrazın tematik əlaməti funksiyasında çıxış edir, obrazın kvantlanması mexanizmini gerçəkləşdirir, təkrarların daxil olduğu mikrokontekstlər arasında assosiativ əlaqələr mexanizmini fəalləş-

dırır" [2, c. 29]. Sonuncu funksiya insan təfəkkürünün assosiativ təbiəti ilə bağlıdır. Belə təkrarların işlənməsi əlaqənin assosiativ məna variasiyasının yaradılmasına kömək göstərir. Bu hal daha çox psixolinqvistik səciyyə daşıyır. Təkrarlanan komponentlərin kontekstdəki başqa sözlərlə əlaqəsi, onların kontekstə qoşulması isə bilavasitə linqvistik mahiyyət kəsb edir və kontekstlər arası əlaqə burada da özünü göstərir. Kontekstlərarası əlaqə olmadan mətn yaranmır. Yəni ayrı-ayrı kontekstlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qalır, onlar bir-birinə bağlıdır. Bu isə bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlər toplusu təsiri bağışlayır. Halbuki ayrılıqda götürülmüş hər bir kontekst məndir.

Mətnə fonetik səviyyədə də təkrarlar işlənir və belə təkrarlar da mətnyaratma elementləri sayılırdır. Onlar həm də üslubi fiqur səciyyəsi daşıyırlar. Fonetik təkrarlar daha çox şərlərdə özünü göstərir. Təkrarlar müxtəlif meyarlar əsasında təsnif olunur. Belə meyarlardan biri cümlə daxilində və ya cümlədən böyük vahid daxilində təkrar cəhətə edir. Mətnin və ya onunun bir hissəsinin intonasiya kompozisiyasına dəyişmənin qeyri-adiyyəti qeydə alan fiqurlar qrupuna sintaktik təkrarlar, eləcə də tavtologiya, anominasiya və qradasiya, polisindeton və asindetonun müxtəlif növləri aid edilir. Qeyd olunan iki meyara görə ayırmamız birində mətn vahidinin ölçüsünə, digərində isə intonasiya kompozisiyasına görə təkrarlar təsnif edilmişdir. Təkrarların dilin şübhələrinə aiddiyi görə təsnif daha geniş yayılmışdır. Bu baxımdan fonetik, leksik və qrammatik təkrarlardan danışmaq olar. Birinci abzasın birinci cümləsindəki "fish" sözü hekayənin ilk leksik təkrarıdır.

leksik təkrarlar cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində qeydə alınır. Cümlə daxilində işlənən leksik təkrarların sadə təkrarlar adlandırılır. Əgər cümlə daxilində işlənən leksik təkrar vahidi sonrakı cümlədə, cümlədən böyük vahiddə, abzasda da qeydə alınarsa onda belə təkrar nəticəsində yaranan əlaqə ikili səciyyə daşıyır. Cümlə daxilindəki təkrar olunan leksəmlər biri-biri ilə əlaqə yaradır. Lakin həmin leksik vahid mətnin başqa hissələrində işlənmərsə, bu halda əlaqənin və leksik təkrarın mətnyaratma xüsusiyyəti ayrıca tədqiq edilir və leksik təkrarın başqa növü qeydə alınır. Cümlə daxilindəki leksik təkrar onun semantik gərgin nüvəsinin üzə çıxarır və cümlədə intonasiya fərqi şərtləndirir. Cümlə daxilindəki təkrar – sadə təkrar yalnız leksik vahidin təkrarı kimi qəbul oluna bilməz. Cümlə daxilində söz – formanın və söz birləşməsinin təkrarı yayılmış hallardandır. Eyni sözün müxtəlif hal şəkilliləri ilə təkrar da mətnədə işlənir. Lakin bu cəhət bəzi dillər üçün, daha doğrusu hal kateqoriyasının olmadığı dillər üçün xarakterik deyildir. Eyni qrammatik formanın saxlanması və mənanın dəyişməsi ilə bağlı təkrar antanakklis adlanır və onun da mətnyaratmada öz rolu vardır. Cümlə daxilindəki leksik təkrarların yaradan sözlər bir-biri ilə müqayisədə müxtəlif cür yerləşə bilər. Belə yerləşmədən asılı olaraq təkrarın iki növünü ayırmaq mümkündür: kontakt və distant təkrarlar. Kontakt təkrar zamanı təkrarlanan vahidlər bilavasitə bir-birinin ardınca işlənir. Belə təkrar epanalepsis də adlanır. Epanalepsisin ümumi sxemi aşağıdakı formaldan biri kimidir: (AA...), (...AA...), (...AA).

Distant təkrarda təkrarlanan vahidlər arasında başqa vahidlər daxil olur. Sxem şəklində aşağıdakı distant təkrar formalarını qeyd etmək olar: (A...B...A), (...A...B...A), (A...B...A...), (...A...B...A...)

Kontakt və distant təkrarların müxtəlif formalarının verilməsində məqsəd hər bir formanın mətnyaratma prosesindəki rolunu, bu formaldakı təkrarlarda kəheziyənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağın nə dərəcədə vacib olduğunu tədqiq etməkdən ibarətdir.

Cümlədən böyük mətn vahidində leksik təkrarların dörd növü qeyd olunur: anafora (A..., A...), epifora (...A, ...A), anadiplosis (...A, A...), simploka (A...B, A...B). Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır.

Göstərilən növlər üslub fiqurları kimi öyrənilmişdir. Mətn dilçiliyində isə mətnin cümlədən böyük vahidlərində istifadə olunur. Məsələn abzas mətn vahididir. Böyük-hücmli mətnlər müxtəlif sayda abzalardan ibarət ola bilər. Belə olan halda iki ardıcıl abzasın eyni sözlə başlaması, bitməsi və bitib başlaması mümkündür. Mətnin tədqiqi göstərir ki, sözləri bu şəkildə işlənməsi də kəheziyə məqsədi daşıyır və formasına görə anafora (A..., A...), epifora (...A, ...A), anadiplosis (...A, A...), simplokaya oxşardır. Sadəcə bu cür hallarda kəheziyə cümlələr arasında deyil abzaslar arasında yaradılır.

leksik təkrarların daha bir növü də vardır ki, bu növ semantik və ya sinonim təkrarlardır. Təkrarların müxtəlif növləri arasındakı müəyyən bağlılıqlar ortaya çıxarmalarıdır.

Bəzi tədqiqat işlərində əsas istiqamət təkrarlanan komponentin formal təsvirində başlayaraq, onun daxili kompozisiyasının təşkilindəki rolunədək araşdırma aparılır. Belə tədqiqatlar üçün material kimi əsasən nasrədən istifadə olunur. Distant təkrarın təsir mexanizminə ayrıca monoqrafik tədqiqat həsr edilmişdir [3]. Bu işdə əsas diqqət distant təkrarın mətnaltı mənanı göstərmək və aktuallaşdırılmış dil komponentinin üslubi potensialı yaratmaq xüsusiyyətlərinə yönəldilmişdir.

leksik təkrarların mətnyaratma prosesində iştirakı və rolu təkrar olunan leksik vahidlərin bir-biri və mətnin digər vahid və elementləri ilə bağlanması, əlaqələnməsi, əlaqə yaratması xüsusiyyətləri fəvqündə açaqlanır.

Mətnədə əlaqə xətti təkrar olunan birinci komponentdən ikincisinə doğru getməklə ona, yəni təkrarlanan ikinciyə birləşməklə yanaşı, bu ikincidən birinciyə doğru istiqamətlənmə və birinciyə birləşir. Bu mənada qapanma şəksizdir. Qapanmanın qapalı düz xətt, yəni parça ilə deyil, dairə ilə müqayisəsi təkrar olunan komponentlər arasında yerləşən başqa komponentlərin biri-biri və təkrarlara əlaqələnməsi, müxtəlif informasiyaları birləşdirməsindən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi bir birləşməsinəndən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi bir birləşməsinəndən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi bir birləşməsinəndən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi bir birləşməsinəndən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsi bir birləşməsinəndən doğur.

Mətnqurucu leksik-qrammatik vasitələr sırasında leksik əlaqəlilik kimi ənənəvi formal-struktur amili qeyd edən A.Məmmədov leksik əlaqənin mətnədə anafirik və kateforik münasibətlərin, eləcə də yeni-kəhəd informasiya qarşındırması kimi hadisələrin mətnyaratıcı potensiallarını üzə çıxarmasını göstərir. A.Məmmədovun leksik əlaqənin mətnədə anafirik və kateforik münasibətlərini mətnyaratma potensialını qeyd etməklə təkrarların bu prosesdə iştirakını bir daha təsdiqləyir. Lakin mətnyaratmada təkcə anafirik və kateforik münasibətlər iştirak etmir, başqa təkrar növləri də həmin prosesdə xüsusi rol oynayırlar [1, s. 54-55].

"Qoca və dəniz" hekayəsində "fish" sözü 321 dəfə təkrarlanır. Birinci abzasın birinci cümləsində söz iki dəfə təkrarlansa, ikinci cümlədə qeydə alınmış, üçüncü cümlədə yəni də iki dəfə təkrar olunur. Verilmiş təkrarlardan heç biri kontakt təkrar deyildir. İkinci abzasın dördüncü və beşinci cümlələrində isə iki dəfə işlənilir. Beləliklə, "fish" sözü birinci və ikinci abzalarda bir-birinə bağlayır. Bu söz beşinci və yeddinci abzalarda da qeydə alınır. Axtarışlar sözün mətnin müxtəlif abzaslar üzrə paylanmasını müşahidə etməyə imkan verir. Qeyd edilən cəhət həmin sözü hekayənin açar sözü saymağa əsas verir. Hekayə üçün ikinci təkrar kimi yoxlama vahidi "man" sözü ola bilər. Bizim hesablamalarımıza görə bu söz, yəni "man" sözü hekayədə 346 dəfə işlənmişdir. Bu da leksik təkrarın yüksək göstəriciliyinin təsdiqiədir.

Hekayənin mətnində “sea” sözü 80 dəfə işlədilmişdir. Təbii ki, “fish” və “man” sözləri ilə müqayisədə bu göstərici, demək olar ki, xeyli aşağıdır. Buna baxmayaraq sözün ümumi tezliyi onun da mətnin aparıcı söz olmasını təsdiq edir.

Hekayədə “old” sözü 270 dəfə istifadə edilmişdir ki, bu da əvvəl seçilmiş “sea” sözünün işlənmə tezliyindən 190 dəfə çoxdur. Deməli, “old” sözü də hekayənin leksik təkrarlarından biri olması ilə seçilir. Təyin olunmuş açar sözlərdən ikisinin birləşməsi olan “old man” diqqəti cəlb edir. Bu sintaktik təkrarı məndə işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdıraraq. Hesablamalar göstərir ki, “old man” birləşməsi hekayədə 253 dəfə işlənilir.

Bələliklə, mətnin ilk abzasındakı ilk leksik vahidin həmin məndə təkrarlanma xüsusiyyətləri mətnin hissələri, bu halda abzasları üzrə təkrarlanmanı kəmiyyətə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu cür araşdırma eyni zamanda mətnin açar sözlərini və söz birləşmələrini də tapmağa kömək göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
2. Казакова Т. А. К интерпретации однокоренных повторов в поэтическом тексте / Интерпретация художественного текста в языковом ВУЗе (на материале немецкого и английского языка). Ленинград: ЛГПИ, 1983, с. 29-30.
3. Змиевская Н. А. Лингвостилистические особенности дистантного повтора и его роль в организации текста (на материале английской и американской прозы). Москва, 1978, 210 с.
4. The Old Man and the Sea/https://la.utexas.edu/users/jmciver/Honors/Fiction%202013/Hemingway_The%20Old%20Man

Нушабэ Искандерова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОВТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА (на основе повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море»)

В статье исследуются текстообразующие свойства повтора на основе материала повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море». Части текста могут быть сравнены на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровнях. Такое сравнение подтверждает наличие элемента в различных частях текста и сегментах текста и подтверждает возможную связь между этой частью и сегментами. Общий текст состоит из частей, связанных между собой. В тексте используются фонетический, лексический и синтаксический повторы. Фонетический повтор употребляется для создания поэтических примеров.

Ключевые слова: текст, повтор, фонетический повтор, лексический повтор, синтаксический повтор, семантический повтор.

Нушаба Искандарова

USE OF REPETITIONS IN FORMATION OF A TEXT (Ernest Hemingway “The old man and the sea”)

The article researches text formation features of repetitions by “The old man and the sea” novel by Ernest Hemingway. Parts of a text can be compared on phonetic, lexical and syntactical units’ level. Such comparison confirms existence of an element in various parts and segments of a text and confirms possibility of relation between this part and segments. The text is organized from such parts connected with one another. Phonetic, lexical and syntactical repetitions are used in a text. Phonetic repetitions are used in formation of poetical examples.

Keywords: text, repetition, phonetic repetition, syntactical repetition, semantic repetition.

(Filologiya üzrə əmlər doktoru İlham Təhirov tərəfindən təqdim edilmişdir)